

Az iskola 1690-ből származó, vasból készült, vésett pecsétnyomóján jelenik meg először a „gimnázium” megnevezés: *SIGILLUM ILL. GYMNAS. REF. LOSSONTZ* azaz A NEVEZETES LOSONCI REFORMÁTUS GIMNÁZIUM PECSÉTJE. A pecsét közepén Pallas Athéné, a tudomány és a művészet istennőjének alakját egy jelmondat övezi: *QVID VERUM ATQVE DECNS CURO* azaz AMI IGAZ ÉS SZÉP AZT ÁPOLOM.

Igaz és szép ügyet ápoltak „a nevezetes gimnázium” fenntartói, a losonci református egyháztanács, a Consistorium tagjai, a jötevők, patrónusok, a város és környéke helvét hitvallást követő nemesurai, a Rádanyak, Darvasok, Szilassyak, Szemerék, Gyürkyek, Repeczkyek, Csomák, Vattayak, és mások, de Losonc mezőváros előljárói is, midőn az iskolára féltő gonddal vigyáztak, azt anyagilag, erkölcsileg támogatták. Ennek köszönhetően élte túl a vérzivataros XVII. századot, az ellenreformációt, a kuruc mozgalmak leverését. Ugyanaz a gondoskodás, majd a békésebb évtizedek biztosították utóbb a gimnázium továbbfejlődését a XVIII. – XIX. században.

A losonci református gimnázium, – 1834-től líceum – a XVII. század közepétől 1870-ig, Nógrád megye egyetlen folyamatosan működő, állandóan fejlődő középfokú tanintézete volt, melynek jelentősége meghaladta Losonc, sőt a megye határait is.

Albert András:

Az erdélyi vallásszabadság kérdése Erdélyben gróf Bethlen Miklós röpiratainak tükrében (1687–1704)

„Az 1568. évi tordai országgyűlés mérföldkő az eltérő hitbeli meggyőződésűek szabad és egyenrangú együttélésének biztosításában.

Az erdélyi fejedelemség példát mutatott toleranciából az akkori Európának, sőt részben a mainak is...” (Benda Kálmán)

Történeti előzmények

A 16. századi Európában elsőként az Erdélyi Fejedelemségben fogalmazták meg az alapvető emberi jogokat a vallás- és lelkiismereti szabadságot valamint az igehirdetés szabadságát. A világon először itt Erdélyben az 1568-ban tartott Tordai országgyűlésen mondták ki, hogy mindenki azt a vallást gyakorolhatja, amely felfogásával megegyezik és a hit Isten adománya, amely a hallásból származik. Isten Igéjének hirdetése által. Benda Kálmán, a 16. századi erdélyi egyháztörténetet kutató történész nagyon objektív megfogalmazásával felhívta a figyelmet arra, hogy nem egy spontán társadalmi, egyházi vagy teológiai kérdéstről volt szó csupán az 1568-as tordai országgyűlésen.¹ Az Erdélyi fejedelemségben a négy be-

¹ Benda Kálmán: *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*, Erdélyi Múzeum LVI. 1994/3–4. 2. – „A vallási türelem, a négy bevett vallást biztosító rendelkezés mögött minden bizonnyal politikai, társadalmi érdekek állottak. A két nagyhatalom közé ékelt kicsiny fejedelemség nem engedhette meg magának, hogy belső ellentétek utat nyissanak a külső ellenség számára. Ugyanakkor a tordai országgyűlésnek a hitről, mint Isten ajándékáról leírt szép mondata már előlegezi későbbi évszázadok gondolkozását, mely a nemzeti vagy politikai hovatartozástól függetlenül a vallást, és emberi jogként tisztel minden hitbeli meggyőződést. Az 1568. évi tordai országgyűlés mérföldkő az eltérő hitbeli meggyőződésűek szabad és egyenrangú együttélésének biztosításában. Az erdélyi fejedelemség példát mutatott toleranciából az akkori Európának, sőt részben a mainak is.”

vett vallás (katolikus, lutheránus, református és unitárius) törvénybe iktatása és szabad gyakorlásának biztosítása mögött hatalmas politikai erők és érdekek húzódtak meg. Az erdélyi vallásszabadság szükségszerűsége az 1438-as Kápolnai Unióban megszületett politikai egyezségben és toleranciában gyökerezik. Az erdélyi rendek, a három natio (magyar, székely és szász) képviselőiben korán felismerték az egymásraultaltság fontosságát és a kölcsönös toleranciát és tiszteletet. A 220 évre visszatekintő politikai tolerancia eredménye volt az 1568-ban kihirdetett vallási tolerancia, amely „...emberi jogként tisztel minden hitbeli meggyőződést...”²

A 16. és 17. századi Európa nem ismerte a vallási türelemnek sem az elméleti sem a gyakorlati oldalát. A korabeli római katolikus egyház eretnekségnek minősített minden olyan teológiai és vallási kérdést, amely eltérést mutatott az övétől. A katolikus tanítástól eltérőket eretnekséggel vádolta meg, és mint Isten elleni bűnt halállal sújtotta.

A Német-Római Birodalom területén 1555-ben a katolikusok és lutheránusok között létrejött Augsburgi vallási egyezmény elismerte a lutheránus egyházat. Ennek ellenére az egyezmény nem biztosította a különböző vallások együttélését a tolerancia jegyében. A híresé vált jelmondata: *cujus regio ejus religio*³ tükrében aláírt egyezmény egy adott tartományon belül csak egy vallásnak biztosította a működését. Az adott tartományon belül lakók vallását a tartomány földesurának vallási hovatartozása és meggyőződése döntötte el.

Összehasonlítva a két vallási egyezményt vagy békét levonható a következő konzekvencia:

1. A Tordai országgyűlés a szabad vallásválasztás és -gyakorlás mellett a különböző keresztyén / keresztyény bevett és megtűrt vallások együttélését, gyakorlását törvényben biztosította.

2. Az 1555-ös Augsburgi vallási egyezmény csak a választási lehetőséget biztosította az adott keresztyén vallás gyakorlásában és csak egy adott területen, de nem a vallások együttélésének tükrében.⁴

² Benda Kálmán: *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*, Erdélyi Múzeum LVI. 1994/3–4. 2.

³ Az 1555-ös Augsburgi Vallásbéke elhíresült jelmondata: *Akié a föld azé a vallás*.

⁴ Benda Kálmán történész nagyon frappáns megfogalmazásában rávilágít a Német-Római Birodalom területén létrejött vallási egyezmény hiányosságára „Így jött

Az erdélyi alkotmányosság és jogrendszer egyik allappillére az etnikailag és vallásilag sokszínű 17. századi Erdélyben is a vallási tolerancia, a nemzetek közötti kölcsönös tisztelet és a multikulturalitás volt.

Bevezetés

Az Erdélyi Fejedelemség történetének 1687–1711 közötti időszakát a magyar történettudomány művelői a Habsburg politikai hatalom Erdélybe történő berendezkedése időszakának tekintik. Ez az időszak a politikai és jogi átrendeződés időszaka, kisebb-nagyobb belpolitikai küzdelemmel tarkítva.

A 17. század végi és 18. század eleji Erdély politikai állapota és sorsa szervesen egybefonódott Bethlen Miklós erdélyi kancellár politikai tevékenységével.⁵ Őt is, mint korábban kiváló tanítóját, Apáczai Csere Jánost, az Erdélyi Fejedelemség államiségének megerősítése és annak belpolitikai stabilitása foglalkoztatta. Elképzelésében egy új erdélyi állam jövőképe formálódott meg: egy politikai, gazdasági és kulturális szempontból erős és virágzó Erdélyi államé, amely a vallási toleranciára épül. Az elképzelés megvalósításához kül- és belpolitikai koncepciókat készített.

a) *A külpolitikai koncepciója* alapján, mint egykoron a hajdani török szövetségben németre támadó Bethlen Gábor és I. Rákóczi György virágzó, erős Erdélyi fejedelemsége úgy a 18. század eleji Erdély is állam-szövetségre léphet a protestáns Hollandiával és Angliával.

létre politikai kényszerűségekből 1555-ben az augsburgi vallásbéke, mely azzal, hogy elismerte az evangélikus (lutheránus) vallást, először mondotta ki, hogy a nyugati keresztyénységen belül nem csak egy vallás lehetséges. A két felekezet együttélését azonban az akkori politikusok sem tartották megvalósíthatónak. A béke szerint minden ország, tartomány, birodalmi szabad város választhatott, hogy a két vallás közül melyiket akarja követni, de választásuk megszabta a joghatóságuk alatt élők vallási hovatartozását is. Vagyis a béke rendelkezése szerint a másik egyházi tanítás hívei szabadon távozhattak vagyonukkal együtt. Egy kormányzati egységen belül tehát csak egy vallás, egy egyház létezhetett.” – Benda Kálmán: *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*, Erdélyi Múzeum LVI. 1994/3–4. 2. o.

⁵ R. Várkonyi Ágnes: *Bethlen Miklós gróf, a politikus*. In: Erdélyi Múzeum LV. kötet, 1–2. füzet, 1993. 12. o.

b) A *belpolitikai koncepciója* alapján Erdély államiságának és protestantizmusának megerősítését, fenntartását egy erőskezü protestáns fejedelem személyében és a protestáns egyházak politikai, társadalmi és kulturális befolyásának növelésében képzelte el.

Bethlen Miklósnak néhány évre volt szüksége ahhoz, hogy ráeszméljen a 17. századi Erdély társadalmi és politikai valóságára, belső ellentmondásaira, politikai pártharcaira. Rá kellett ébrednie arra, hogy az uralkodó tekintélye, a fejedelemség régi fénye semmivé vált. A Meggyőződése volt, hogy hivatása, Isten előtti felelőssége nem engedik őt, hogy a nehézségek ellenére meghátráljon. Véleményt nyilvánított, harcba szállt az Erdélyi fejedelemség államiságának megőrzéséért, a protestáns hagyományokért és azok intézményeiért. Az erejét meghaladó feladat teljesítésében az isteni gondviselés és eleve elrendelés tudata vezette őt élete végéig.

Az erdélyi vallásszabadság kérdése gróf Bethlen Miklós *Moribunda Transylvaniae* politikai röpiratának tükrében⁶ (1687)

Bethlen Miklós 1687-ben kiadta a *Moribunda Transsylvania* röpiratát, amelyben politikai szempontból meggyőzően hirdette Erdély és a Habsburg-ház szövetkezésének előnyeit. Ennek a röpiratnak az elkészítését a *Balázsfalvi Egyezmény* előzte meg. Az egyezmény megkötése után egyre világosabbá vált az erdélyi politikai elit számára az a tény, hogy a fejedelemség jövője az állami függetlenségét illetően megpecsételődött.⁷ I. Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) és a tanácsurak Fogarasban „rabok voltak a saját országukban”. A fejedelemségben immár a Habsburg udvar katonasága parancsolt. A katonaság kiteleltetése költségeit pedig Erdély lakosságának kellett vállalnia. E kilátástalan állapotok között fogalmazta meg Bethlen Miklós a *Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi proiecta* (*A haldokló Erdély a felséges Lipót császár lábainál*) című röpiratát.⁸ E művében Bethlen kéri, hogy

⁶ *Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi proiecta...* In: Bethlen Miklós Önéletírása, (Sajtó alá rendezte V. Windisch Éva, előszó Tolnai Gábor) Budapest, 1955. I. 370.

⁷ Duldner I.: *Zur Geschichte des Überganges Sieberbürgens unter die Herrschaft des Hauses Habsburg*. Archiv. N. F. XXX. 205. o.

⁸ F. Ziegler: *Harteneck und die siebenbürgischen Parteikämpfe*. Hermannstadt, 1869. 7–13. II.

Lipót császár adjon ki Erdélynek egy *Diplomát*. Bethlen Miklós a röpiratban kérvénnyel fordult a császárhoz. Kérvénye az Erdélyi fejedelemség jövőbeni politikai koncepcióját tartalmazza. Koncepciója alapján a császárnak orvosolnia kellene a kormányzat bajait és az erdélyi fejedelem jogkörét meghagyva engednie kellene, hogy egy felterjesztett *Diploma* alapján Erdély a császári hatalom protektorátusa alatt saját törvényei szerint, és a vallásszabadság fenntartásával működjön a jövőben.⁹ A bécsi udvarhoz felterjesztett iratnak nem lett meg az a hatása, amelyet várt tőle. Bécs politikai hatalmi pozíciói a térségben nem követelték meg, hogy garantálja az Erdélyi Fejedelemség alkotmányát.

A *Moribunda Transsylvania* azonban más pozitív hatásai érvényesültek: megalapozta Bethlen Miklós tekintélyét a Bécsi Udvarban, felfigyeltek Bethlen személyére, felismerték a kiváló politikust, akivel érdemes tárgyalni.

A második hatás a két erdélyi politikus, Bethlen és Teleki Mihály közeledésében nyilvánult meg.

A harmadik és egyben legnagyobb hatása a műnek abban rejlett, hogy Caraffa katonai parancsnok a műben megfogalmazottak értelmében dolgozta ki Erdély szervezéséről és annak a habsburg birodalomba való beillesztéséről szóló tervezetét, mivel a *Moribunda Transsylvania* emlékiratban Bethlen olyan meggyőzően fejtegette azt, hogy Erdély csak a saját törvényei és államszerkezete megtartásával békéltethető meg. Bethlen Miklós kiemelten hivatkozott az *Approbatákban*¹⁰ és a *Compillatákban*¹¹ meghatározott vallási és világi törvényekre, amelyek a vallásszabadság szellemében fenntartották az Erdélyi Fejedelemség belső rendjét. Ez a politikai koncepció végigkísérte Bethlen politikusi pályafutását és a későbbiekben kidolgozott *Diploma Leopoldinum* ter-

⁹ Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós kancellár 1642–1716*, Dicsőszentmárton, 1924. 73–74. o.

¹⁰ *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem Annexarum...* c. törvénygyűjtemény tartalmazta az 1540–1653 közötti országgyűléseken hozott határozatok rendszerbe foglalt és szerkesztett anyagát. – Pomogyi László: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*. Budapest, 2008. 60. o.

¹¹ *Compilatae constitutiones regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum...* c. törvénygyűjtemény tartalmazta az 1653–1669 közötti országgyűléseken hozott határozatok rendszerbe foglalt és szerkesztett anyagát. Pomogyi László: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*. Budapest, 2008. 172. o.

vezetben csúcsosodott ki.¹² A bécsi udvar célja az volt, hogy az erdélyi fejedelem és a rendek formális hűségnyilatkozatban biztosítsák az udvart lojalitásukról. Caraffa tábornok megpróbált érvényt szerezni Bécs politikájának. A feladata az volt, hogy az egyoldalú hűségnyilatkozatot megszerezze anélkül, hogy bármilyen engedményt biztosítsanak az erdélyi alkotmány megtartását illetően. Caraffa 1688 februárjában érkezett meg Szebenbe, és kemény kézzel fogott hozzá a feladat elvégzéséhez. A fejedelmi szállást lefoglalta, majd üzenetet küldött Apafinak, hogy a név szerint kijelölt főurakat, köztük Bethlen Miklóst, küldje be hozzá Szebenbe. Bethlent fogadva kifejtette, hogy olvasta a felterjesztett emlékiratát és I. Lipót figyelmébe ajánlja őt. Caraffa tábornok megnyerte Teleki Mihályt a hűségnyilatkozat elfogadására, és több erdélyi főúr is a hűségnyilatkozat mellett szavazott. Bethlen Miklós és Apor István szóltak ellene és helytelenítették a hűségnyilatkozat elfogadását, amely alapján Erdély újra visszatér a Magyar Királysághoz. A Diploma Habsburg részről történő elfogadása még váratott magára.

Az erdélyi vallásszabadság kérdése a *Columba Noe* című politikai röpirat tükrében¹³ (1704)

A *Diploma Leopoldinum* kiszövegelése¹⁴ után tizenkét évvel a Habsburg hatalom létrehozta az erdélyi kormányzékot, a Guberniumot,

¹² Tóth Zsombor: *Moribunda Transsylvania*. XVII. Századi erdélyi emlékiratok. Polis, Kolozsvár, 2001.

¹³ A mű teljes címe: *Olajágat viselő Noe Galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyulladásnak eloltására, és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békesség megszerzésére készítettett korsó víz, mely a felséges Leopoldus római császárnak, Annának, Nagy – Britannia királynéjának és a több keresztyén királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatattatik Fridericus Goteffridus Veronensis által. Hágában Theophilus Philadelphus betűivel a kígyó címere alatt, anno pacis mundi MDCCIV.* – A röpirat eredetije Bécsben a Haus-, Hof und Staatsarchivban található, *Hungarica Specialia* Fasc. 365. jelzet alatt. 56r-65v. A röpirat több másolata a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában található. Jelzete: Mss. 619. A mű magyar nyelvű szövege a Függelékben. Magyar fordítása megjelent Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós a kancellár*. Dicsőszentmárton, 1926. 195–205. p.

¹⁴ Az 1691. október 16-án elfogadott *Diploma Leopoldinum* hitlevél az erdélyi rendek és a Habsburg udvar közötti egyezés jogi dokumentuma, amely ünnepélyes formában ígérte Erdély alkotmányának és szabadságának tiszteletben tartását.

azon belül pedig a kancellárságot. Bethlen Miklós – számolva Erdély különválásával – egy politikai tervezetet készített *Columba Noe* címmel. Ebben az emlékiratban a hajdani Erdélyi fejedelemség államiségének megőrzését, átmentését és a béke helyreállítását kívánta szolgálni.

Mindaz, amit a *Diploma Leopoldinum* garantált Erdély státuszára nézve, megváltozott az 1692–1704 közötti időszakban. Ezt tanúsítja Bethlen Miklós kancellár *Önéletírásában*, ahol rövid számadást tesz és mérlegeli a *Diploma Leopoldinum* hitlevél kiadását követő első évek eredményeit valamint visszaéléseit, törvénytelenégeit és visszasságait: az 1691-ben, 1692-ben és 1693-ban „és még azután is, egész Rabutin üdejéig”. Bécs „igen kegyelmesen és csendesén bánt Erdéllyel, és az új diplomát igyekezte megtartani praxissal is. Ehhez pedig sokat tett Bécsben a Kinsky és Erdélyben a Veterani bölcsessége, Kleinburg és Absolon embersége és jó conscientiája.” Rabutin de Bussy generális és a hozzá hasonló gondolkodású politikusok a Bécsi Udvarban lábbal tiportak minden alkotmányos keretet. A *Diploma Leopoldinumban* biztosított Erdélyi alkotmányt és vallásszabadságot senki nem vette komolyan. II. Apafi Mihály fejedelem Bécsben tartózkodott, császári engedély nélkül nem hagyhatta el a várost.¹⁵ Az Erdélyi Guberniumot minden hatalom és jog gyakorlásától megfosztották. Rabutin de Bussy generálissal a Guberniumnak lehetetlen volt őszintén együttműködnie, mert nem helyeselheték balfogásait és önkényes erőszakoskodásait. Rabutin azzal fenyegette meg a guberniumi tanácsosokat, hogy hatalmában áll vérpadra küldeni azokat, akik nem engedelmessé válnak akarátának. Bethlen Miklós kancellár bátor és nagyon lényegretörő érveléssel próbált érvényt szerezni a Gubernium jogainak a guberniumi ülésen. A *Diploma Leopoldinum* 17. cikkelyét vette alapul hangsúlyozta, hogy a tábornokok nem avatkozhatnak be a politikába. Egységes álláspont kifejtésére azonban sajnos nem kerülhetett sor, mert a guberniumi tagok között is akadt olyan, aki titokban értesítette Rabutint minden megbeszélésről. A generálisnak megvolt a „spiritus familiaris”, a maga bizalmasa. Rabutin de Bussy generális magatartása és viszonyulása a *Diploma Leopoldinum* biztosította jogokhoz és az erdélyi politikai élethez egy sajátos aspektusa a 17–18. századfordulós erdélyi politikai viszonyokban mindenekelőtt a Habsburg Birodalom érdekeinek van elsőbbségük.

¹⁵ R. Várkonyi, 1993, 12.

A fejedelemség három politikai és államalkotó nemzete, a magyar, a székely és a szász nácio polgárháborús állapotok között volt, az országot pedig portyázó hadak dúlták és fosztogatták.¹⁶ A Gubernium tagjai megosztottak voltak minden kérdésben, a fondorkodás, irigység és gyűlölködés a politikai élet szerves részeivé váltak. Cserei Mihály történetíró határozott meggyőződéssel hirdeti, hogy az Erdélyi fejedelemség pusztulásáért 1704–1711 közötti időszakban a Rákóczi szabadságharcban résztvevő felkelőket tartja felelősnek: „*Rettenetes bódulás vala Erdélyben mindenfelől. Az urak, főemberek, nemesek cselédestől szekerekre rakodván, futottanak, szaladtanak a közel való várakban, városokban. Többnyire minden jovok, kivált gabonájok, marhájok kinn maradván, és azokat a sok tolvaj kurucok mind elpraedálván, úgyannyira, hogy sok becsületes urak, főemberek, nemesemberek minden jovoktól megfosztatván, éppen koldulásra jutának. Ki ne tudná leírni vagy elszámolni, mennyi károkat tőnek Erdélyben...*”, „*A gyilkos, rabló kurucoknak adott kegyelem természet ellen való dolog*” – írja. „...ezért bizony csak tíz magyarnak sem kellett volna levágnia magát. Mert a revolúció előtt mind ezeket bírtuk, sőt ezeknél hasznosabb volt a Diploma, mert minden törvényünknek, lelki-teszt szabadságunknak a Diploma volt az ereje, azt pedig most a pacificációban elé sem hozzák...”¹⁷

A szultánt a karlócai béke (1699) kötelezte a béke fenntartására. A császár hadait lekötötte a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) kitörése. Ebben a teljesen kilátástalan erdélyi helyzetben két fontos tényező készítette Bethlent a *Columba Noe* megírására: 1702-ben utolsó diplomáciai útján elkészített *Penetralia* című politikai tervezetével még egy utolsó kísérletet tett arra, hogy Erdély politikai viszonyainak újratárgyalását és újrendezését napirendre tűzzék és megtárgyalják.¹⁸ Próbálkozása azonban nem járt sikerrel. A másik fontos tényező az 1704. évi erdélyi pusztítások legtragikusabb eseménye, a Nagyenyeri Református

¹⁶ R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. 1660–1711.* Budapest, 1984. 409. o.

¹⁷ Cserei Mihály: *Erdély története (1661–1711).* Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Bp., 1983. 243. o.

¹⁸ Bethlen Miklós levele a száműzött protestáns prédikátorokhoz In: Bethlen Miklós levelei (1699–1716) Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. (Régi Magyar Prózái Emlékek, Szerk. Tolnai Gábor) Budapest, 1987. 6/II. 927–931.o.

Kollégium elpusztítása volt, amely mélyen érintette Bethlen Miklóst, mint kollégiumi főgondnokot.

A tervezetet több kísérő levéllel együtt Pánó István görög kereskedőnek adta át, aki Bécsbe készült. Késlekedvén a levél kivitelével, Bethlen Miklós visszakövetelte azt. Gyanút keltvén a levél átadásának sürgőssége, Pánó István Rabutinnak adta át az iratcsomót. Wesselényi István *Naplója* említést tett egy a császárhoz intézett állítólagos jelentésről, amelyben Bethlen beszámolt a Rabutin vezette kegyetlen hadjáratokról. E tervezet szolgáltatta az indokot arra, hogy végleg leszámoljon Bethlen Miklóssal.¹⁹

Két évvel később a tervezetet megküldte Jacob Jan Hamel-Bruininx holland, George Stepney angol és Christian Friedrich Bartholdi porosz bécsi követeknek. A levél szerzője nem fedte fel kilétét, a végén aláírás helyett az „atyátok fia és meg ismert szolgátok”-at írta. A címezettek felismerték a szerző kilétét. George Stepney angol követ rendszertelen és következtelen elképzelésnek nevezte a *Columba Noe* röpiratot, annak szerzőjét pedig ostobának és meggondolatlannak. Az eredetileg francia nyelven íródott levél magyar nyelvű változata: „*En jó Uraim, A Lelki Attyafiság és az ti mostani nagy hivatalotok, kéntelenített engemett arra, hogy eszt az egy Barátom jeles elméjétől származott Projectumott, néktek el külgym, a ki is míg az Istennek ez iránt való javallását nem láttya, nem akarja magát ki adni. Élyetek velle, ha néktek teccik, en ugy gondolom, hogy e nélkül, valamellyetekett cselekesztek, mindenek füstben mennek s Jegen Epitetek, Ha meltonak itillitek, el küldhetitek eszt Hollandiaban s. Angliaban, hogy ott kinyomtassák, En kérlek titekett, Bertholdi Uramon kívül engemett senkinek ki ne agyatok. Az ki vagyok nektek mindnyájatoknak Jo Uraim Atyátok fia és es meg ismert szolgátok. Anno 1704. in Mense Aprili En magam pecseteltem (es) visszapecseteltem.*”²⁰

¹⁹ ...amint hallottam, hogy megírta volna ugyan Bethlen Miklós úr, hogy a generál miképen égetteti, s pusztíttatja az országot, ezek és több uraknak lévén már kezekben Panónak sok levelei...” Wesselényi István *Naplója*. Bethlen Miklóssra vonatkozó feljegyzéseit kiadta Szathmáry Károly: *Gróf Bethlen Miklós tragoediája*. In: *Történelmi Tár* 1891. 1–60.

²⁰ Bethlen, 1987, 963. A levél eredetije megtalálható a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Hungarica, 365. Fasc. 108. Másolat. Pour Mons. Mons. Milord Stepnei et Hamel Breün (...) Mediateurs entre S. M. d. et le Hongrie Ca Mr. Beroldi envoy (...) De S. M. Preussien; *Történelmi Tár*, 1891. 45.; *Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára*. Közzéteszi Simonyi Ernő. Budapest, 1871.

A röpiratot a szerző álnév alatt, I. Lipót császárnak ajánlva, Hágában akarta kinyomtatni. A mű megírásának okairól értesíti az olvasót és mindazoknak, akiknek e művet szánta: „Az haza és proxime (közelebből) Enyed romlása, kit bizony, mint egy gyermeket, úgy megsirattam, indíta a Noé galambja írására. Isten előtt állok, s írom, jómra-e, gonoszomra-e? Isten titkában vagyok. Csak nem nyugodhattam sem nappal sem éjjel, míg el nem készítem. Én Istenem szánj, meg s minthogy Te mindent tudsz, te szabad én reám, mert én azzal nem merek dicsekedni, hanem te szabad én reám ingyen való kegyelmedből.”²¹

Az álnéven megjelentetett röpirat Bethlen Miklós erdélyi kancellár politikai koncepciója Erdélynek a Habsburg-birodalmon belüli státuszát tekintve. A rövid történelmi bevezetőben a Mohácsi vész (1526) utáni időket mutatja be, egészen a karlócai békéig (1699). A röpirat politikai és egyben államelméleti programot tartalmaz, amely mintegy 18 pontban tárgyalja a kancellár koncepcióját. Bethlen elképzelése szerint a leendő erdélyi fejedelem valamelyik német református fejedelmi házból származzon. Bethlen Miklósnál a fejedelem választás esetében a vallási kérdés kerül előtérbe tekintettel arra, hogy a már létező protestáns unió a 16–17. századi Európában politikai hatalmi tömörülés is volt egyben, amely kiegyensúlyozná a Habsburg-házból származó katolikus hercegnő, fejedelemasszony politikai hatalmát és befolyását az erdélyi politikában.²²

²¹ Bethlen, 1955. 2. köt. 368.

²² Bethlen politikai koncepcióját – a nagyközönség számára érthetőbbé és világosabbá tétele érdekében – a 16. században keletkezett *Heidelbergi Káté*²² mintájára kérdés-felelet formában tárja a címzettek elé. Az 5. kérdésben kifejti a protestáns (református) fejedelem megválasztásának szükségességét: „Miért legyen református? Felelet: 1. Mert a nép, akinek előtte járó leszen, nagyobb részeit azon vallású, vagy lutheránus és oláh. Erdélyországának száz esztendőitől fogva mindenkor református fejedelme vala, láss erről a 10. punctumban. 3. A református fejedelem alatt katolikusoknak Erdélyben securitások, becsületek és minden szerencséjük éppen megvolt s meg is leszen, melyet a más két vallások és az harmadik, az oláh, katolikus fejedelem alatt magoknak nem ígérhetnek. 4. Hanemha ez Erdélyben így leszen, más-ként Magyarországon a reformátusoknak és lutheránusoknak minemű securitások lehet? 5. Az egész Európában levő protestánsoknak kell itt complacealni. 6. A török is és az egész napkeleti görög ecclesia, legközelebb pedig a moldvai és havasalföldi fejedelmek, ha megkérdik is őket, ezt inkább akarják. 7. Mert különben soha a religiók iránt való hadakozások és zűrzavarok el nem kerültethetnének.”²²

Az általa elképzelt református–katolikus vegyes fejedelmi házasság a valósi toleranciát tükrözné, amely kihatna mind a kül mind a belpolitikai illetve kulturális és vallási életre létrehozva így egy stabil alapokon nyugvó európai és erdélyi politikai, társadalmi egyensúlyt.²³

A választott erdélyi fejedelem bizonyos „külpolitikai feltételek” között uralkodhatna. A Portának és az Udvarnak adófizetője lenne, akikkel jó viszonyt tartana fenn. A jó viszonyt fontosnak tartotta Bethlen, mivel jól tudta, hogy az Erdélyi fejedelemség viszonylagos függetlenségének fenntartása egyedül csak így lehetséges. A fejedelemnek mindkét udvarnál lenne követsége, képviselte, majd a politikai koncepció 5. pontjában a kancellár rátér az Erdélyi Fejedelemség belső ügyeire: „Belső állapotja, mely a népre nézendő úgymint vallások, törvények, privilégiumok, szabadságok, végezetre, minden ecclesiái és külső dolgok maradjanak azon állapotban, melyben voltak Bethlen Gábor alatt a lelkiismeretnek teljes szabadságában, az Erdélyben és Partiumban bevett négy recepta religiok iránt. A mi pedig a király birodalma alatt Maradandó Magyarországot illeti, legyen a fejedelem, maga Bécsben küldendő residensi által a Magyarországon levő protestánsoknak patrónusa, szószólója a több, Bécsben resideálni szokott protestáns fejedelmek követivel és residensivel együtt. Az ilyen fejedelemségnek jussának megtartására kötelezzék hittelt és királyi palotával magokat a császár és magyar király mind most és azoknak successoraik is, valamikor ilyen fejedelmek inauguráltatnak, erre vigyázó közbírák legyenek az angliai, svédiai, dániai s prussziai királyok, az impérium státusi, a hollandusok s helvétusok.”²⁴

Bethlen Miklós kancellár 1704-ben, az erdélyi államiság hagyományainak megtartását nem a belső viszonyok változtatásával, hanem külpolitikai helyzetét újragondolva látta biztosítottak, és a jövőre nézve visszanyerhetőnek. Nem támogatta őt sem politikai párt sem fegyveres

²³ Gyárfás Elemér: Bethlen Miklós kancellár, Dicsőszentmárton, 1924, 195. – „Választassék ő felsége által erdélyi fejedelemnek és Magyarország részeinek, melyet tudniillik régenten a felséges ausztriai ház Bocskainak és Bethlen Gábornak engedett volt, egy ifjú és ilyen szerencsére méltó nagy német házból született, reformata valláson lévő fejedelem, aki vegye magának feleségül egyiket a felséges ercsherceg kisasszonyok közül és az említett országot vagy hercegséget vegye jegyruhául az ercsherceg kisasszonnyal együtt és tartsa a fiúágon örökösévé...”

²⁴ Gyárfás, 1924, 197.

erő vagy társadalmi bázis. A gyakorlati cselekvőképesség bármily kis lehetőségével sem rendelkezett. Műve elméleti elgondolásával és annak politikai üzenetével jelentős alkotás. Az előbb említett címével is kifejezi azt a tényt, hogy az erdélyi állam helyzetét az új európai viszonyok összefüggésében próbálja újrafogalmazni. Úgy látja, hogy Erdély belső kormányzatát is az országnak az európai hatalmi viszonyok között betöltött helyzetére építve lehet megnyugtatóan elrendezni.²⁵ Érdekes dolognak vélhető az a meggyőződése, hogy Erdély az európai hatalmi egyensúly tényezője. Bethlen elgondolása szerint idegen protestáns fejedelem személye fűzné szorosra Erdély viszonyát a 17. századi Nyugat-Európa protestáns nagyhatalmaival, Angliával, Hollandiával és Poroszországgal. A Habsburg-család dinasztikus igényeit a császári családból származó feleséggel elégítenék ki. Az ország belső önkormányzatát viszont a központi hatalom kizárólag erdélyiekből álló tanácsa biztosítaná. Az országgyűlést, mint a belső ellentétek forrását eltörölné.

Az erdélyi protestantizmus, mint politikai tényező, Bethlen Miklós bel- és külpolitikai koncepciója tükrében

1) Bethlen Miklós kancellár belpolitikai koncepciójában jól látta azt a tényt, hogy a nyugati protestáns államokban a politikai és társadalmi életben nagyon fontos szerepet tölt be a vallás.²⁶ A protestáns vallás a 17. században az egyéni és kollektív élet meghatározója és alakítója volt. A protestáns – ezen belül is a kálvini vagy helvét irányzat, a református – vallás átszötte az egész erdélyi politikai, társadalmi és kulturális életet. Nem véletlen, hogy a *Columba Noe* röpiratában Bethlen református vallású fejedelmet kíván továbbra is Erdély élére. Kettős

²⁵ R. Várkonyi, 1984, 409.

²⁶ Bethlen Miklós kancellár erdélyi, protestáns főúri származásának és protestáns szellemiségű neveltetésének köszönhetően jól ismerte a 17. századi Erdély protestáns szellemiségéből származó előnyöket. A nyugat európai peregrinációs útján (Hollandia, Anglia) alkalma nyílt megismerkedni a fejlett protestáns többségű államok belső politikai, társadalmi és egyházi életével. Az ott szerzett tudománnyal, gazdag ismerettel és tapasztalattal a tarsolyában tért vissza az Erdélyi Fejedelemségbe. A külföldön szerzett tapasztalatok arra ösztönözték, hogy Erdélyben is hasonló politikai, társadalmi, egyházi és gazdasági struktúrákat próbáljon meg alkalmazni.

megfontolásból: először hitbéli meggyőződésből, másodszor pedig a 16. századi Erdélyi Fejedelemségben kialakult jogszokás alapján. Az Erdélyi Fejedelemség 1541–1690 közötti időszakában, kisebb megszakításokkal, a református (protestáns) vallás hegemon szerepet játszott a többi meglévő – szász lutheránus (protestáns), római katolikus és görögkeleti (ortodox) – vallással szemben. Erdély államalkotó nemzetei a *Kápolnai Uniótól* kezdve (1437) a magyarok, székelyek és szászok voltak. A magyar nemesség többsége a 17. századi Erdélyben protestáns, azon belül pedig református vallású volt. A székelység egy része, valamint az ország lakosságának szétszórta élő kis hányada a 16. századi erdélyi reformáció viharos századában megmaradt a római katolikus vallás követőjének. A katolikus vallással szemben bizonyos korlátozások voltak érvényben: megválasztott és kinevezett katolikus püspöke volt Erdélynek, de a 17. században (1691-ig) nem engedték be oda. A jezsuitákat 1607-ben kitiltották Erdélyből. A ferencesek elsősorban Székelyföld Csíki medencéjében, Csíksomlyón, a ferences központban működtek tovább zavartalanul. Az erdélyi katolikusság számban ugyan megfogyatkozott, érdemben azonban jeles személyiségeket adott az erdélyi politikai életnek az Apor család tagjaiban. A 17. századi Erdélyben a református vallású fejedelmek józanul kezelték a vallások közötti egyensúly fenntartását és a bevett vallások működését, beleértve a katolicizmus ügyét is. Vigyáztak arra azonban, hogy a református vallás hegemon szerepe biztosítva legyen. A szászok pedig a 16. század óta megmaradtak az ágostai ev. lutheránus valláson. A szász autonómia az ún. *Universitas Saxonum* (1486) területi-rendi önkormányzati intézménye virágzó, jól működő társadalmi-politikai, egyházi életet biztosított a szász nemzetnek. Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) és az I. Rákóczi György (1630–1648) nevével fémjelzett korszakban jó viszonyt tartottak fenn a többi protestáns vallású nemzettel. A szász lutheránus egyház pedig jó kapcsolatot tartott fenn mind a fejedellemmel, mind a református egyházzal. Bár a szászok tevékenyen részt vettek az Erdélyi Fejedelemség bel- és külpolitikájában, a magyar nemesség mindvégig megőrizte hegemon státuszát. A szászok a 17. századi Erdélyben szabad polgárokként szabad vallásgyakorlattal rendelkeztek. A román lakosság nem rendelkezett politikai értelemben vett jogi státusszal, nem tartoztak az Erdélyi Fejedelemség államalkotó nemzetei közé, ezért nem szólhattak bele a politikai életbe.

A görögkeleti (ortodox) vallás törvényesen létező, de nem bevett vallás (recepta religio), a megtúrt vallások kategóriájába sorolták, amelynek püspökét havasalföldi metropolita nevezte ki, de az erdélyi fejedelem és az erdélyi református püspök gyámkodása alatt működött.

Az Erdélyi Fejedelemségben, az országgyűlés egykamarás lévén, a fejedelem hatalma és politikai befolyása nagy volt. A fejedelem hívta egybe az országgyűlést a fontosabb állami ügyek megtárgyalására, melyek között legtöbbször ott szerepeltek a vallásügyi problémák is. A felterjesztett sérelmek ügyében a mindenkori fejedelem döntött.²⁷ A rendek az előterjesztéseket általában megszavazták és nem mertek ellenszegülni a fejedelmi akaratnak. A fejedelem református (protestáns) lévén²⁸ nagy befolyással rendelkezett az erdélyi református egyházi életre és egyben az erdélyi protestantizmusra. A protestáns művelődésben és egyházi életben, főpátrónusi minőségben gyakorolta hatalmát.²⁹

Bethlen szerint a református fejedelem és annak támaszai, a református főrendek a református egyházzal karöltve meg tudják valósítani és fenn tudják tartani Erdély belpolitikai egyensúlyát, a 16. századból örökölt és a 17. században is jól működő *vallási tolerancia* elvére alapozva. János Zsigmond választott magyar király erdélyi uralkodása alatt, 1568 januárjában, a Tordán tartott erdélyi országgyűlés az alábbi törvényt hozta: „*Urunk ő felsége, miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse az ú lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért pedig senki [...] az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől. [...] és nem engedtetik senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyegetgessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból*

²⁷ Asztalos Miklós: A történeti Erdély. Budapest, 1936, 273–279.

²⁸ A 17. század elejétől református vallású főúr ült a fejedelmi székben. Ez érvényben is volt Bocskai Istvántól I. Apafi Mihályig (1605–1690).

²⁹ Huszár Ferenc: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542-től 1690-ig. Budapest, 1924, 38–42.

*lészön, mely hallás istennek ígéje által vagyon.*³⁰ Bethlen szerint a belpolitikai egyensúly megteremtéséből származna a gazdasági életre is serkentően ható kálvini tanítás, amely szerint a keresztyén ember munkájának Isten dicsőítését kell szolgálnia.³¹ E teológiai és társadalometikai tanítás gyakorlati alkalmazásának szemtanúja volt Bethlen Miklós hollandiai és angliai tanulmányútján. Elgondolása szerint ez csak a Habsburg udvarral való jó viszony fenntartásával valósítható meg.

2) Bethlen Miklós kancellár külpolitikai koncepciójának alapelve az volt, hogy Erdély és Magyarország sohasem egyesülhet sem török, sem német, vagy magyar főség alatt. Erdélynek mereven el kell zárkóznia Magyarországtól. Az elzárkózásnak és idegenkedésnek kettős oka volt Bethlen Miklós megfogalmazásában:

a. A *Columba Noe* röpiratban felvetett politikai felállás Magyarország és Erdély különállásáról nem volt új keletű. A szerző felvetése nagy múltú erdélyi fejedelmek, Bethlen Miklós és Rákóczi György által támogatott államkoncepciókból táplálkozott. A politikai elképzelésük alapján az adott európai viszonyok függvényében Magyarország és Erdély különálló államokként működne vagy állam szövetség kötné össze őket.³² Az elképzelés alapján a Német-Római Birodalmi protestáns vallású hercegnek az Erdélyi Fejedelemség trónjára való emelésével az országot a birodalom szövetségesévé válhatna. A Habsburg házzal kötendő házassági kapcsolattal az Udvar és a birodalomhoz való szoros politikai szövetséget kívánná erősíteni. A 18. század eleji Erdély közjogi státuszára nézve ideális politikai koncepció realitását hangsúlyozza Rácz Lajos jogtörténész: „... egy ilyenfajta koncepció mögött reális politikai felismerésnek kellett meghúzódnia. Mégpedig annak a felismerésnek, amit Bethlen Gábornak életében még csak sejtthetett, mintegy ösztönösen megérezhetett, de Bethlen Miklós korára ez már tényleges politikai realitássá vált: a török hatalom hanyatlásával a Habsburg hatalom olyan nyomasztó majoritássá válik a kisebb közép-európai államok felett, hogy azok túlélésük biztosítására kénytelenek mielőbb politikai kompromisszumot kötni a Habsburgokkal,

³⁰ Benda, 1994, www.oszk.hu/00900/00979/01/benda.htm.

³¹ Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere, Pápa, 1909–1910. 255.

³² Rácz Lajos: A főhatalom és az államszerkezet kialakulása az erdélyi fejedelemségben. In: Állam és Jogtudomány 1982/1., 91. o.

ha valamiféle látszat önállóságot szeretnének megőrizni....a korabeli erdélyi politikai közvéleményben elterjedt nézett lehetett, hogy a Habsburg fölényrel szembeni túlélést a német birodalmi választófejedelemségekhez hasonló státusz megszerzésével lehet biztosítani.”³³

b. A 17. századi Magyarországon uralkodó vallási türelmetlenség, amelytől Bethlen szinte féltette a vallás- és szólásszabadságot és ezzel együtt az erdélyi állam- és jogrendszerében fontos szerepet játszó erdélyi protestantizmust, amely a vallási toleranciára épült. Benda Kálmán történész tanulmányában rávilágít az erdélyi vallási együttélés egyediségére a 16–17. századi Európában.³⁴

Bethlen Miklós felismerte azt a történelmi és politikai tény, hogy az erdélyi vallásszabadság biztosítása a nyugati protestáns nagyhatalmaktól távol és elszigetelten fennálló protestáns Erdélyben egyedül csak a protestáns hatalmak támogatásával tartható fenn. A vallás és a belső önállóság fenntartása érdekében fontos volt a nyugati, protestáns államokkal kötött szoros politikai érdekszövetség. A 17. századi történelmi előzmények a harmincéves háború (1618–1648)³⁵ és a protestáns, gályarab prédikátorok Nápolyban történő kiszabadítása (1676) mind azt bi-

³³ I. m. 91. o.

³⁴ Benda, 1994. –, „A tordai országgyűlés négy vallás – a katolikus, evangélikus, református és unitárius – szabadságát és egyenjogúságát mondta ki. Tegyük hozzá: elsőnek a világon. Államvallás nincs, az uralkodói hatalom fölötté áll az egyháznak, de nincs joga közöttük bármilyen szempontból különbséget tenni. Nem érvényesül a területi elv sem: bármely városban vagy faluban több felekezet élhet együtt, a földesúr nem avatkozhat be jobbágysági vallási hovatartozásába, a törvény szerint mindenki maga döntheti el, melyik vallást követi. Bárkinek is tilos a más felekezeteket szidalmazni, papjait gyalázní, ellenük erőszakos cselekedetet elkövetni. Egy olyan korszakban, amelyben tőlünk nyugatra a vallás nevében az országok háborút viselnek egymás ellen, amikor Franciaországban a Szent Bertalan-éji vérengzés több tízezer hugenotta halálát hozza, amikor a Habsburg-császár kijelenti, hogy inkább váljék lakatlan sivataggá országa, de nem tűri meg a protestáns vallásokat – Erdély a felekezeti béke földje. Itt később is, a katolikus Báthory István vagy a református Bethlen Gábor fejedelmi tanácsában minden felekezet képviselője jelen van, s a felekezeti panaszokat a négy bevett vallás képviselőiből álló bizottságok vizsgálják meg. A vallási türelmetlenségben izzó Európában Erdély a felekezeti béke szigete.”

³⁵ A harmincéves háborút (1618–1648) lezáró Westfaliai béke 1648-ban elismerte Erdély függetlenségét, mely fölött nemzetközi garancia őrködött.

zonyították, hogy a Habsburg-hatalom árnyékában szükséges a holland és angol nemzetközi garancia az Erdélyi Fejedelemség államiségának megtartása érdekében. A református német uralkodók mind arra valók, hogy az eddig is önállóan fejlődött erdélyi kultúra további zavartalan életét biztosítsák.

Összegzés

Juhász István egyháztörténész politika- és jogtörténetileg helytálló és nagyon tárgyilagos megállapításában rávilágít Bethlen Miklós politikusi küldetésére és egyben tragikus végzetének okára: „...azon fáradozik, hogy Erdély autonóm élete, alkotmánya és törvényei, egyházai és gazdasága és securitásban megtartassanak. Küzdelmeinek magyarázata, tragédiájának oka éppen abban van, hogy míg a válságos években – Erdély érdekében – a Béccsel való megegyezés mellett harcolt, a bécsi politika berendezkedése után, 13 évi kancellársága alatt, bécsi útjain, otthoni gyűléseken, német tábornokokkal, és a hatalom magyar szolgálóival való tárgyalásaiban, – ugyancsak Erdély érdekében – kénytelen újból és újból ellenállni a bécsi követeléseknek...”³⁶ Ez okozta politikai karrierjének végét is.³⁷

³⁶ Juhász István: Bethlen Miklós politikai pere, Kolozsvár, 1945. 113. (adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf6074.pdf.)

³⁷ Nagy Levente: „Bethlen Miklós nótái”, Lymbus, 2005, 98. (www.mol.gov.hu/letoltes.php?d_id=73.) Bethlen Miklós kancellár így emlékezik erről Önéletrajzában: „...az haza és proxime Enyed romlása, kit bizony mint egy gyermeket úgy megsirattam, indita a noe Galambja irására. Isten előtt állok s irom jómr-e, gonoszomra-e? Isten titkában vagyok, hogy én azt kiírni nem tudom. Csak nem nyugodhattam sem nappal sem éjjel, míg el nem készítem és annak a Panó istván görögnek oda nem adám...” (Bethlen, 1955, II., 367–368.) A történet háttérében egy jól szervezett kémhálózatot sejtethetünk. Rabutin Erdélybe jövétele óta árgus szemekkel figyelte és figyeltette Bethlen Miklós kancellár politikai tevékenységét. Politikai ellenfélt látott személyében. (V. ö. Staatsarchiv, Wien. Hungarica. 365. Fasciculus. III. Conv.) A periratcsomó tartalmazza Bethlen Miklós kancellár kísérőleveleit: 1. Szentkereszthy Andrásnak, a Bécsben működő erdélyi kancellária titkárnak címzett levél. (1704. április 25.) 2. Tarczali Zsigmondhoz, Bethlen bécsi ágensehez intézett levél (1704. április 28.) 3. Hamel Bruyninxhez, Hollandia bécsi követéhez írt levél (keltezés nélkül) (Wesselényi István: Sanyarú világ HL. Közzétesszi Magyar Albert. Bukarest, I. köt. 1983. 432. o.)

A *Columba Noe* műben megfogalmazott tervezet megvalósítható lett volna egy gazdaságilag, társadalmilag és politikailag rendezett, erős Erdélyi Fejedelemségben. Egy olyan Erdélyben, amelyet nem gyengített volna le II. Rákóczi György (1642–1657) erdélyi fejedelem 1657-es szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárata, és amelyet nem osztott volna meg egy erős társadalmi, politikai oligarchia. Bethlen Miklós kancellár megfogalmazása szerint a társadalmilag és politikailag meggyöngült Erdély számára egyedüli járható út maradt: a Habsburg udvarral kötött politikai kompromisszum.

Bethlen Miklós kancellár az erdélyi protestantizmus nagy vívmányára, a vallási toleranciára próbálta felhívni az európai politikusok figyelmét. Mély meggyőződéssel hirdette, hogy a vallási tolerancia nélkül a keresztyén Európa a vallási és politikai anarchiába sülyedhet. A későbbi évszázadok békés vallási együttélés és tolerancia megeremtéséhez hozzájárult az ő közjogi és egyházi tevékenysége is. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 18. és 19. szakaszában megfogalmazottak is erre tekintenek vissza.³⁸

FELHASZNÁLT IRODALOM

Kéziratok:

Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien. *Hungarica Specialia* Fasc. 365. jelzet alatt. 56r-65v.
 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. *Hungarica*, 365. Fasc. 108. Másolat. Pour Mons.
 Mons. Milord Stepnei et Hamel Breün (...) Mediateurs entre S. M. d. et le Hongrie
 Ca Mr. Beroldi envoi (...) De S. M. Preussien.;
 Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien. *Hungarica*. 365. Fasciculus. III. Conv.)

Könyvek, tanulmányok, cikkek.

Asztalos Miklós: A történeti Erdély. Budapest, 1936.
 Benda Kálmán: Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. Erdélyi Múzeum LVI. 1994/3-4.

³⁸ Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 18. cikk: "Minden egyénnek joga van a szabad gondolkodáshoz, a szabad vallásgyakorláshoz, a lelkiismereti szabadsághoz..."; 19. cikk: "Minden egyénnek joga van a szabad véleménynyilvánításhoz és a szólásszabadsághoz, ami azt is jelenti, joga van hozzá, hogy ne üldözzék a véleménye miatt, és azért sem, ha határookra tekintet nélkül, bármiféle eszközzel keresi, kapja és terjeszti az információkat és a gondolatokat."-ld. www.ohchr/EN/UDHR/Documents/UDHR-Translation/s/Hug.pdf.

Cserei Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Bp., 1983. 243.
 Bethlen Miklós levele a száműzött protestáns prédikátorokhoz In: Bethlen Miklós levelei (1699–1716) Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. (Régi Magyar Prózái Emlékek, Szerk. Tolnai Gábor) Budapest, 1987. 6/II.
 Huszár Ferenc: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542-től 1690-ig. Budapest, 1924.
 Magyar Prózái Emlékek, Szerk. Tolnai Gábor) Budapest, 1987. 6/II.
Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi projecta... In: Bethlen Miklós Önéletírása, (Sajtó alá rendezte V. Windisch Éva, előszó Tolnai Gábor) Budapest, 1955. I.
 Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós kancellár 1642–1716*, Dicsőszentmárton, 1924.
 Juhász István: Bethlen Miklós politikai pere, Kolozsvár, 1945.
 Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere, Pápa, 1909–1910.
 Nagy Levente: „Bethlen Miklós nótái”, Lymbus, 2005.
 Pomogyi László: *Magyar alkotmány-és jogtörténeti kézikönyvtár*. Budapest, 2008.
 R. Várkonyi Ágnes: *Bethlen Miklós gróf, a politikus*. In: Erdélyi Múzeum LV. kötet, 1–2. füzet, 1993.
 R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. 1660–1711*. Budapest, 1984.
Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. Közzéteszi Simonyi Ernő. Budapest, 1871.
 Szathmáry Károly: *Gróf Bethlen Miklós tragoediája*. In: Történelmi Tár 1891.
 Tóth Zsombor: *Moribunda Transsylvania*. XVII. Századi erdélyi emlékirók. Polis, Kolozsvár, 2001.
 Történelmi Tár, 1891. 45.
 Rácz Lajos: *A főhatalom és az államszerkezet kialakulása az erdélyi fejedelemségben*. In.: *Állam és Jogtudomány* 1982/1.
 Wesselényi István: *Sanyarú világ* HL. Közzéteszi Magyarai András. Bukarest, I. köt. 1983.

Idegen nyelvű irodalom

Duldner I.: *Zur Geschichte des Überganges Sieberbürgens unter die Herrschaft des Hauses Habsburg*. Archiv. N. F. XXX. 205. o.
 F. Ziegler: *Harteneck und die siebenbürgischen Parteikämpfe*. Hermannstadt, 1869. II.

Weboldalak

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 18–19. cikk
www.ohchr/EN/UDHR/Documents/UDHR-Translation/s/Hug.pdf.
www.adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf6074.pdf.
www.mol.gov.hu/letoltes.php?d_id=73.